

LBRIS

We know
books

Colecția: Istoria mentalităților

Lector: Nicoleta Arsenie
Tehnoredactor: Carmen Dumitrescu
Coperta: Florin Afoarei

Editura IDEEA EUROPEANĂ
O.P. 22, C.P. 113, București, 014780
Tel./Fax.: 021-2125692; Tel.: 021-3106618
Comenzi carte prin poștă:
Tel.: 021-2125692
E-mail: office@ideeaeuropeana.ro
www.ideeaeuropeana.ro

© Editura Ideea Europeană

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

THEODORESCU, RĂZVAN

Cele două Europe / Răzvan Theodorescu. - Ed. a 3-a. - București :
Ideea Europeană, 2023

Index

ISBN 978-630-333-013-6

94
008

RĂZVAN THEODORESCU

Cele două Europe

Ediția a III-a


IDEEA
EUROPEANĂ
București, 2023

CUPRINS

Nota autorului.....	5
Prefață	7

EUROPA CEA MARE ȘI NOI

„Preistoria” celor două Europe	13
Între Palermo și Bosfor: temeurile medievale ale unui euromediterraneanism contemporan	33
„Renașterea iluzorie” a Europei de Sud-Est.....	41
Europa sud-orientală și Europa centrală: evoluția unor concepte geopolitice.....	51
Solidaritate și antagonism în Sud-Estul european. O evoluție contradictorie	59
„Coridoarele culturale” ale Europei de Sud-Est. După treizeci de ani.....	71
Drumuri ale credinței și drumuri ale negoțului în Sud-Estul european.....	78
Un „homo balcanicus”	94
„Supraviețuirile”. Un capitol de artă, de la Focillon la Baltrušaitis.....	105

NOI ÎN EUROPA ȘI ACASĂ

Prima modernitate a românilor și geneza unei mentalități tranzacționale	117
Vizualitate și limbaj în vechea civilizație a românilor.....	154
Climat confesional european și istorie românească într-a doua jumătate a veacului al XIV-lea.....	193
Două nartexuri din Țara Românească (secolele XIV-XVI).....	226
Episcopi și ctitori în Vâlcea secolului al XVIII-lea....	251
Rusia și rușii în cronicile populare românești de la 1800	274
Despre o ctitorie necercetată a lui Mihail vodă Sturdza	290
O biserică fortificată la hotarul Moldovei	315
Eminescu și „victima” Carada	329
<i>Addenda</i>	
Ceva despre „naționalism” la Centenar	339
INDICE.....	343

LBRIS

We know
books

EUROPA CEA MARE ȘI NOI

„PREISTORIA” CELOR DOUĂ EUROPE

Cu nouăzeci de ani în urmă, la un Congres Internațional al Științelor Istorice ținut în capitala Norvegiei (1928), unul dintre părinții fondatori ai studiilor dedicate Sud-Estului european, Nicolae Iorga, aborda un subiect care, într-o anumită măsură, a aparținut și „Zilelor Balcanice” din cadrul unui congres similar ținut tot la Oslo, în 2000: este vorba despre întâlnirile Răsăritului european cu Occidentul, într-un context medieval în cazul ilustrului istoric român¹, în cel al unui sfârșit de secol și de mileniu în cazul nostru contemporan.

Campion al unei istorii totale, globale și al unei adevărate, profunde unități europene, profesorul de istorie universală al Universității bucureștene își încheia atunci intervenția cu propoziții care au o rezonanță extrem de actuală: „Se vorbește astăzi foarte adesea, aproape cu fiecare ocazie” – remarca Iorga – „despre un internaționalism, care nu semnifică de fapt decât o toleranță reciprocă, întrucât nu poate să existe o asasinare reciprocă. Ceea ce ne trebuie este altceva: *revenirea, prin influențări reciproce, la vechile unități morale*. Pentru aceasta nu trebuie sacrificat nimic din ceea ce ne este cu adevărat scump. Națiunile sunt organisme care

¹ *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen Age*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique*, XV, 1928 (extras).

au rolul lor autonom, dar aceasta nu dezmente nevoia unui organism unitar ce viețuiește cu atât mai bine, cu cât această autonomie se păstrează în puritatea ei”².

Existența a „două părți de Europă”³ separate cu începere de la sfârșitul lui „imperium Romanorum”, de la iconoclastism și de la Carol cel Mare sau de la „devastatio constantinopolitana” a celei de a IV-a cruciade – potrivit opiniilor atât de divergente ale istoricilor – este acceptată în chip universal, în timp ce nu puțini savanți împărtășesc opinia potrivit căreia „se găsea ceva din Orient în chiar Occidentul”⁴, acel Occident „în plină formare dureros retardată”⁵.

În pofida faptului că ideea de imperiu unic a dăinuit până în vârsta carolingiană, în timp ce aceiași barbari asiatici amenințau cele două jumătăți de Europă; în ciuda împrejurarilor că se puteau găsi monahi orientali în Irlanda și scrieri „pseudo-dionisiene” în mediile france sau războinici vikingi la Constantinopol și seniori apuseni la Ierusalim, Tripoli și Antiohia, istoria post-romană a ceea ce au fost „pars orientis” și „pars occidentis” a cunoscut drumuri extrem de diferite la nivel, deopotrivă, spiritual și evenimential.

În realitate, al IV-lea secol, consemnând la sfârșitul său extrem triumful creștinismului ca unică religie a lumii romane, a fost și momentul foarte îndepărtat al unui clivaj mental, al unui început de divorț spiritual între Răsăritul roman și Apusul roman, mult dincolo de o divizare administrativă a Imperiului în două părți distincte.

Dacă prima generație de intelectuali europeni orientali – mă gândesc la Părinții conciliari de la Niceea

² *Ibidem*, p. 38.

³ *Ibidem*, p. 1.

⁴ *Ibidem*, p. 5.

⁵ *Ibidem*, p. 14.

și de la Constantinopol – a resimțit nevoia unei definiții dogmatice printr-un „credo”, simbol al credinței, întemeiat pe un echilibru al teologiei trinitare – același care, curând, va fi rupt de Occident prin instituirea faimosului „Filioque” –, temeiul amintitei separări creștine va fi, încă o dată, rezultatul receptării – este adevărat, diferite – a lecției antichității păgâne.

În timp ce Apusul Părinților Bisericii, precum Augustin din Cartagina – precursor îndepărtat al unui Luther și al strămoșului existențialistilor, care a fost teologul danez Sören Kierkegaard, de un pesimism funciar, exacerbând angoasa și păcatul – va rămâne definitiv atașat „apologeticii”, această ramură a teologiei care ne demonstrează logic existența lui Dumnezeu (sunt tentat să o spun, într-un mod aristotelic, aproape silogistic), Răsăritul european, prin Părinții cappadocieni, va socoti pe om o „copie” a divinității și va cristaliza tipul său contrar de afirmare, „apofatică”, a ceea ce Dumnezeu nu este; era o subtilă manieră negativă de a defini divinitatea tocmai prin ceea ce, de fapt, ea nu reprezintă, cale preferată de ortodoxie pentru misterul său plener, regăsită de la icoane până la iconostasele care separă, la creștinii orientali, vizibilul cristologic și mariologic al naosului de invizibilul euharistic al altarului.

Această apofază a lumii răsăritene este o expresie a misterului credinței, o tehnică a negației întru postularea transcendenței absolute a lui Dumnezeu, o cale negativă similară fiind identificată, de asemenea, la alte neamuri ale Orientului – la necreștinii Indiei, de pildă –, o modalitate superioară de „non-cunoaștere” descinzând din Platon care, undeva în „Republica”, vorbea de „binele care se află dincolo de ființă”⁶.

⁶ *The Republic of Platon*, ed. F. Macdonald Cornford, Londra, 1959, p. 220, 233, 255.

Era vorba de o inteligență inefabilă, situată dincolo de sufletul universal, care rămânea pentru gânditorul antic ceva impersonal și abstract, în timp ce pentru creștinii primelor veacuri ea desemna ceva extrem de concret și de personal.

Un Occident atașat realității („res”), pragmatic, prea puțin sofisticat – și tocmai de aceea „arian”, căutând pe Isus omul, adorându-i stigmatul –, înaintea unui Orient metafizic – atașat Logosului, monofizit, crezând în Hristos cel divin –, acesta este chiar începutul despărțirii intelectuale ce s-a produs în Europa către zorii Evului Mediu.

Aristotel pentru un Toma de Aquino în Apus și Platon pentru un Plotin în Răsărit au fost, într-o oarecare măsură, cei doi „balcanici” ai păgânismului care au întemeiat Europa noastră, așa cum ea exista până astăzi încă⁷.

*

Cu câțva timp în urmă, o scurtă notiță de presă – pe care am comentat-o deja în altă parte – ne informa că la Strasbourg Adunarea Parlamentară a Consiliului Europei a luat o decizie semnificativă: limitele orientale

⁷ Acest pasaj și în R. Theodorescu, *Prima coexistență*, în *Picătura de istorie*, București, 1999, p.17. Avem, de fapt, față în față, o Europă apuseană ce exacerba păcatul originar, nimicnicia și culpa umană neplăcută divinității – „vae peccatis hominum”, clama în „Confesiunile” sale Augustin din Cartagina (St. Augustin, *Les Confessions*, ed. J. Trabucco, I, Paris, 1960, I, 1, I, 7) – și o Europă răsăriteană ce, dimpotrivă, vedea în om o copie („eikónisma”) a lui Dumnezeu care „a pus în om o parte din harul Lui”, scria Vasile din Cezareea într-una din omiliile sale, în timp ce fratele său Grigorie de Nyssa știa cum chipul nostru se aseamănă frumuseții divine (*Sfântul Vasile cel Mare. Scrieri I*, ed. D. Fecioru, București, 1986, p. 319; *Sfântul Grigorie de Nyssa. Scrieri II*, ed. T. Bodogae, București 1998, p. 27).

ale extensiunii europene se vor opri, de acum înainte, în Georgia, în Armenia și în Azerbaidjan, ale căror „raporturi culturale cu Europa”, în chip constant menținute de aceste trei spații caucaziene, coboară până la vârsta legendară a Argonauților greci, plecați în căutarea Lânii de Aur în fabuloasa Colhidă⁸.

Oricum, hotărârea luată în capitala alsaciană a Europei avea să pună în mare dificultate diplomația de dincolo de Atlantic, având în vedere că Departamentul de Stat decisese deja – cu criteriile cel puțin nebuloase – că „Europa răsăriteană” este un concept depășit ce ar trebui repede înlocuit cu acela de „Europa centrală”.

Dincolo de candoarea notorie a multor specialiști americani în materie de geopolitică europeană, ca și dincolo de o anumită idiosincrazie a fostelor țări comuniste față de etichetarea est-europeană – cu unele eventuale sugestii asiatice – care a putut să conducă pe unii lideri ai Orientului european să-și arate preferința pentru o altă arondare, central-europeană, voi spune doar că ne găsim, în acest fel, într-o confuzie totală și într-un total impas.

Istorici, politologi și oameni politici sfătuiți de aceștia au ajuns la încheieri foarte diferite în ceea ce privește apartenența uneia sau alteia dintre regiunile continentului nostru la spații de civilizație cu nume vechi și consacrate.

Indiferent de modul în care a fost „citită” harta europeană, Răsăritul acesteia a deținut întotdeauna un loc bine delimitat în construcția care se numește Europa. Un loc care nu a fost conturat, așa cum se crede mult prea des, abia odată cu timpurile recente ale vasalității moscovite.

⁸ Vezi R. Theodorescu, *Care Europă, care Europe?* în *Ibidem*, p. 263 și următoarele.

Fie că Europă a fost gândită potrivit unei diviziuni tripartite, cu o zonă atlantică, cu o alta, mediteraneană și, în sfârșit, cu una orientală (Immanuel Wallerstein în cartea sa celebră „The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century”, Academic Press, 1974); fie că s-au distins în chiar Uniunea Europeană zone foarte evolute – Franța, Germania –, altele, mai puțin dezvoltate – Spania, Grecia, Portugalia –, zona est-europeană nu a fost niciodată eludată.

Înainte a unei Europe atlantice, protestante și catolice care a reprezentat fațada oceanică spre Lumea Nouă, s-a aflat întotdeauna o Europă orientală, ortodoxă și, parțial, musulmană, clădită pe tradiția a ceea ce profesorul de la Oxford Dimitri Obolensky a numit, extrem de inspirat, „Commonwealth”-ul bizantin, urmat și imitat de cel otoman.

Europa orientală, situată de-a lungul secolelor în sfera Rusocrației și a Turcocrației, lume a tradițiilor economice agrare, lume a unei Biserici marcate, la un moment dat, de așa-numitul „cezaropapism”, lume a unei politici impregnate de absolutism – de unde, poate, predominanța aici a republicilor prezidențiale, în locuri unde parlamentarismul modern nu are tradiții majore (mai ales în mediile slave) – este, într-un chip eclatant, cu totul altceva decât Europa centrală. O Europă centrală – periferie activă și creatoare a Europei occidentale, dominată, de asemenea, de protestantism și de catolicism –, cu priorități spirituale democratice la scară continentală – încă în vechea Pragă –, reprezentând o lume ce descindea din așa-numitul „imperiu iagellonic” și din Austrocrația ce-și lăsa amprenta decisivă asupra Ungariei și Cehiei, Slovaciei și Poloniei, Croației și Sloveniei, pendulând între Est și Vest.

S-a spus adesea că această Europă centrală, concept foarte fluid de altminteri, a fost înainte de toate o „stare de spirit” ivită odată cu Dubla Monarhie și că astăzi ea rămâne o zonă unde locuitorii preferă să-și renege propria geografie⁹.

Se pot găsi, în reviste cu o difuziune mai largă sau mai restrânsă, hărți conținând geografii halucinante, croite după criteriile politice obscure, ce așază în această „Mitteleuropa” Cehia și Croația, dar nu și Austria, prelungind-o până în Albania și în Macedonia, până la hotarele Greciei. Și aceasta după ce fuseseră ticluite, în cancelariile de pe cele două țărmuri ale Atlanticului, noi denumiri extrem de bizare care nu spun absolut nimic, precum acel „North-Central Europe” aplicat zonei unde se găsesc Polonia și Țările Baltice sau „South-Central Europe”, de la București la Capul Matapan (totul, adaug, amestecat în organizații și organisme cu conținuturi variabile, născute la începuturile anilor '90, așa cum a fost „Central European Initiative”, apărută ca un grup „danubiano-adriatic”, devenită mai târziu o „Pentagonală”, apoi o „Hexagonală”)¹⁰.

Toată această complicație terminologică – inutilă după părerea mea – nu era decât rezultatul unei opinii americane extrem de simpliste, potrivit căreia „Europa de Est” și „Europa de Vest” – realități venerabile ale istoriei – nu ar fi fost decât reflexul recent al unei situații descinse din Epoca „Războiului Rece”, împărțind continentul între aliați ai Washingtonului și sateliți ai Moscovei.

⁹ „Adevărul” (București). 14 iulie 2000, p. 15, citând un articol din „The Economist”.

¹⁰ Pentru această lume, G. Castellan, *Histoire des peuples d'Europe centrale*, Paris, 1994; E. Zamfirescu, *Mapping Central Europe*, Haga, 1996.

De altminteri, Zbigniew Brzezinski o spusese limpede cu trei decenii în urmă: „The fact is that the terms «Eastern Europe» and «Western Europe», as employed during the last several decades, were not geographic but geopolitical designations. They reflected the post-Yalta political division of Europe”¹¹.

Voi adăuga deîndată că nu trebuie uitate tendințele orientale, spre Constantinopol, mai ales, ale acestei „Mitteleuropa” situată la Est de Occident și de linia Elba–Leitha; sunt tendințele Moraviei chirilo-metodice sau cele ale Ungariei arpadiene, mai târziu cele ale Austriei către Balcani, cele ale Poloniei către Rusia țarilor, pentru a nu mai evoca raporturile recente ale acestui spațiu cu atotputernicul colos sovietic.

Am citat mai sus Ungaria, cu începuturile sale medievale. Pentru a înțelege mai bine tocmai complexitatea unei poziții geopolitice în teritoriul celor două Europe care și-au împărțit-o pe a treia¹², situată – aceasta din urmă – între spațiile germane și slave, voi întârzia puțin asupra unui studiu de caz, cel al istoriei maghiare.

Fără doar și poate, istoria medievală și modernă a Ungariei a evoluat înlăuntrul acestei Europe centrale, care era nucleul Imperiului Habsburgic, devenind chiar, sub semnul dualismului, o parte esențială a monarhiei ce avea să se numească, pentru o jumătate de secol, Austro-Ungaria.

Destinele actuale ale acestei țări se întemeiază pe afinitățile multisekulare și adânci pe care Ungaria catolică și protestantă – spre deosebire de țările ortodoxe din Est – le-a avut cu Occidentul atlantic, protestant și catolic la rândul său.

¹¹ *Beyond Chaos. A Policy for the West*, în *The National Interest*, primăvara 1990.

¹² J. Szücs, *Les trois Europes*, Paris, 1985.

Nu mai puțin, spațiul panonic s-a orientat de mai multe ori – și aceasta în momente decisive ale istoriei sale – către Balcani, către Bizanț, către Turcia. Către o lume orientală, așadar, care din punct de vedere etnic nu era foarte străină ungarilor¹³.

Această împrejurare poate nuanța și mai bine locul exact al Ungariei în echilibrul european și explică alte destine orientale ale acesteia, dovedite rând pe rând încă înainte de creștinarea maghiarilor la începutul secolului al XI-lea, în epoca pašalâcurilor otomane din secolele XVI-XVII sau din vremea satelizării sovietice într-a doua jumătate a secolului trecut.

Coborâți, în mai multe etape, de la Urali și din Caucaz, ungurii lui Arpad, călăreți și păstori, au răspândit, prin atacurile lor, o adevărată teroare în Occident. Înfrângerea lor de către oștile lui Otto cel Mare la Lechfeld a fost, în chip paradoxal, marea șansă a evoluției istorice maghiare.

Siliți a se retrage în pusta panonică și a căuta sarea – atât de însemnată pentru animale – până în Transilvania, ungurii vor deveni foarte repede sedentari și vor intra în legături rodnice cu principalele centre politice și spirituale ale timpului, Roma și Constantinopol.

Din această ultimă capitală imperială vor veni primele impulsuri de conversiune creștină, mediate în Transilvania și de centrul emergent de la Alba Iulia.

Curând, către 950, se vor converti la credința creștină răsăriteană, la Constantinopol, conducătorii maghiari Bulcsu și Gyula. Și chiar dacă nepotul acestuia din urmă, Vajk, va alege creștinarea poporului său prin intermediul Romei – devenind „regele apostolic” Ștefan I –, ungurii aveau să rămână, pentru încă trei secole, într-un spațiu de cultură bizantină și orientală.

¹³ R. Theodorescu, *Orientul din Ungaria, în Picătura...*, p. 240-243.

Andrei I va primi diadema sa regală de la împăratul Constantin al IX-lea Monomahul, Geza I va avea coroana trimisă de către basileul Mihail al VII-lea Dukas; în veacurile următoare, extensiunea Ungariei către Croația, Dalmația și Bosnia avea să consacre implicarea sa balcanică până în secolul nostru.

Bizantini, oameni ai bisericii, aflați la sud de lacul Balaton, la Tihany și la Szeged; mănăstiri cu călugări „greci”, de la Cenad în Banat până la Szávaszentdemeter; celebrarea sfinților din calendar, în regatul catolic al Ungariei, potrivit sărbătorilor din biserică ortodoxă; ecorurile artei bizantino-balcanice până la Székesfehérvár, Feldebrő și Esztergom¹⁴ – iată tot atâtea dovezi evidente ale atracției recurente a Ungariei arpadiene către Răsăritul european, cu consecințe, la nivel popular, până în epoca modernă.

Abia instaurarea Angevinilor franco-italieni pe tronul de la Buda în 1308, aducând în Ungaria un viguros sistem occidental de tip francez, cu o biserică catolică foarte strict supravegheată de ochiul vigilent al papilor, așijderea francezi, de la Avignon, a stăvilit influențele orientale și ortodoxe în spațiul regatului lui Carol Robert și al lui Ludovic cel Mare.

Dispariția statului maghiar după dezastrul de la Mohács în 1526 avea să aducă, pentru un secol și jumătate, o mare parte a Ungariei centrale și meridionale

¹⁴ G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapesta, 1970; vezi și considerațiile mele din volumul semnat de I.A. Pop, J. Nicolae, O. Panaite, *Sfântul Ierotei episcop de Alba Iulia (sec. X)*, Alba Iulia, 2010, p. 25-44. Ele sunt întărite de descoperirea, tot la Alba Iulia, în 2011, de către doamna Daniela Marcu Istrate, la vest de catedrala romană Sf. Mihail, a unor urme de arhitectură ecleziastică de influență bizantină din secolele X-XI, care se adaugă mai demult cercetărilor baptiseriu bizantin de secol X aflat sub pavimentul amintitei catedrale.

înglobate unui pașalâc, într-un sistem economic, politic și cultural ce aparținea exclusiv Orientului european dominat de Islam.

Din nou, neguțători, oșteni și mode ale aceluiași Orient aveau să parcurgă spațiul unguresc până la Tokay, pe Tisa superioară, în timp ce extensiunea politică a pașalâcului de la Buda avea să marcheze, de-a lungul Câmpiei Române de Vest, apariția diferitelor forme de dominație turcească directă, exact acolo unde nu preexistat importante centre de autoritate regală maghiară, dar și, înainte de anul 1000, zone legate de Bizanț, precum Banatul unui Glad și Bihorul unui Menumorut (mă gândesc la crearea, în 1552, a pașalâcului de Timișoara și, în 1660, a celui de Oradea, părți ale unui „coridor occidental” al Sud-Estului european).

Această situație avea să fie prelungită printr-un negoț balcanic viu și cu mărfuri denumite turcești („res turcalia”), vândute în târguri de levantini – greci, armeni, evrei, dar și balcanici, sârbi și raguzani –, până în momentul în care, la 1699, pacea de la Karlowitz avea să aducă Ungaria sub autoritatea austriacă.

Dubla vocație, orientală și occidentală, a Ungariei avea să prindă contur, așadar, în pragul epocii moderne, chiar dacă a doua, redescoperită astăzi, a fost predominantă și chiar dacă cea dintâi a costat-o aproape o jumătate de secol de istorie contemporană în blocul sovietic.

Revenind la Europa orientală, criteriile care o definesc sunt, în același timp, geografice și culturale, etnice și confesionale, determinându-i frontierele atât de flexibile. Acestea au cuprins, în unele momente ale istoriei, fie Asia Mică – în preistorie, în Evul Mediu, în epoca noastră prin intermediul NATO –, fie Ungaria, Polonia, Finlanda supuse cândva sultanilor sau țarilor.

La rândul său, această Europă orientală e scindată în două subzone: aceea a *Sud-Estului european*, adu-